

Телесніцький Геннадій Никонович – заступник начальника
відділу прокуратури м. Києва

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН

Досліджено особливості складу катування в кримінальному законодавстві України та іноземних держав, встановлено переваги та наслідки нормативної регламентації цього злочину. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень Кримінального кодексу України.

Ключові слова: катування; кримінально-правова характеристика; склад злочину; зарубіжний досвід; удосконалення Кримінального кодексу України.

Исследованы особенности состава пыток в уголовном законодательстве Украины и иностранных государств, установлены преимущества и недостатки нормативной регламентации этого преступления. Сформулированы предложения по совершенствованию положений Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: пытки; уголовно-правовая характеристика; состав преступления; зарубежный опыт; совершенствование Уголовного кодекса Украины.

The specifics of torture as corpus of delicti in criminal legislation of Ukraine and foreign countries are researched, the positive and negative characteristics of normative regulation of this crime are settled. The proposals for the improvement of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

Keywords: torture; criminal-legal characteristics; corpus of delicti; foreign experience; improving of Criminal Code of Ukraine.

Нині світова спільнота та відповідні міжнародні організації приділяють надзвичайну увагу додержанню та забезпеченню комплексу прав і свобод людини, ключовою складовою якого є утримання від застосування катувань та іншого жорстокого чи нелюдського поводження. Однією з гарантій недоторканності особи є Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10 грудня 1984 р. (Конвенція ООН проти катувань) [1], яку ратифікували 150 держав світу. Крім цього, заборону застосування катувань і жорстокого поводження встановлює чимало інших міжнародних нормативно-правових

актів (зокрема, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р.) [2, с. 239–240].

Відповідно до міжнародних вимог, кожна окрема держава має встановити в межах власного національного законодавства відповідальність за акти жорстокого поводження з людиною і, передусім, катування (зокрема, у Кримінальному кодексі (КК) України це ст. 127 “Катування”). Однак у кримінально-правовій науці України (як і в зарубіжному кримінальному праві) поки що не досліджено питання про те, наскільки виважено національні законодавці підійшли до криміналізації катування, наскільки повно врахували міжнародний досвід, яку нормативну мову й техніку використали, які спільні та відмінні риси за цих умов спостерігаються, а також які недоліки чи позитивні надбання наявні. Незважаючи на те, що проблеми кримінальної відповідальності за катування розробляла низка вітчизняних і зарубіжних науковців (І. Г. Богатирьов, Г. Ю. Гладких, О. М. Ігнатов, В. Я. Ільницький, К. В. Катеринчук, Л. В. Левицька, О. А. Мартиненко, Ю. О. Полішук, Р. М. Римарчук, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, Р. С. Чобанян, О. Н. Ярмиш та інші), проте комплексне оцінення цього злочину з позиції порівняльно-правового пізнання та з урахуванням особливостей усіх правових сімей не проводили. Фактично в СНД є лише одна праця компаративістського спрямування в контексті зазначеної проблематики (це кандидатська дисертація Р. М. Шавгалієва “Відповідальність за побої та катування за кримінальним правом Росії та зарубіжних країн” (2011) [3]. Отже, є нагальна необхідність здійснити кримінально-правову характеристику катування за законодавством України та іноземних держав, акцентувати увагу, передусім, на позитивних надбаннях зарубіжного досвіду, що впливатиме й на вдосконалення національних кримінально-правових стандартів. Зазначене є метою нашого дослідження в цій статті.

Заборона застосування катувань і жорстокого поводження є загальною міжнародною нормою, проте держави, що ратифікували Конвенцію ООН проти катувань, реалізували її по-різному в національних законах про кримінальну відповідальність. На наш погляд, є кілька головних причин цих розбіжностей, зокрема: 1) ступінь відповідності основного складу катування в національних КК вимогам ст. 1 згаданої вище Конвенції, у якій міститься міжнародне визначення цього злочину; 2) пріоритетність об'єкта злочинів, на який посягає катування, а звідси й назва розділу (глави і т. ін.) Особливої частини (книги, розділу) національного КК, у межах якого криміналізовано катування; 3) особливості правових сімей (романо-германська чи континентальна, англо-американська, мусульманська, далекосхідна), положень національної кримінально-правової доктрини та правозастосовної практики; 4) історичні традиції (наприклад, чимало законодавців держав СНД сформулювали норму про відповідальність за катування, з огляду на положення Модельного КК для держав – учасниць СНД 1996 р., де тортури є лише кваліфікованим способом мордування). Інші відмінності норм про відповідальність за катування в КК різних держав світу можуть полягати у вказівці на це діяння як на спосіб учинення інших злочинів, специфіці суб'єкта катування, кількості та змісті кваліфікаційних ознак цього злочину, виді та мірі покарання тощо. Однак, на наше переконання, саме завдяки неоднаковій нормативній регламентації катування можна шляхом правильного застосування методу порівняльного правознавства та інших наукових методів об'єктивно оцінити характеристику норми, передбаченої ст. 127 КК України, виявити її позитивні й негативні аспекти, намітити шляхи вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Чинний КК України 2001 р. вперше безпосередньо встановив норму про відповідальність за катування (ст. 127), розмістивши її в розділі II “Злочини проти життя

та здоров'я особи” Особливої частини [4]. З метою узгодження норм національного кримінального закону з нормами міжнародного законодавства та для гуманізації кримінальної відповідальності, ст. 127 КК України тричі (2005, 2008, 2009 рр.) змінювали та доповнювали. Проте навіть такі законодавчі зусилля остаточно не вирішили чимало проблемних питань теоретичного та прикладного характеру, що пов'язані з повнотою врахування міжнародних чинників під час реалізації кримінальної відповідальності за катування.

Загальний кримінально-правовий аналіз катування (ст. 127 КК України) дає підстави для висновків, що в цьому злочині: 1) родовим об'єктом є суспільні відносини, які забезпечують охорону особи, зокрема її життя і здоров'я, основним безпосереднім – здоров'я особи як певний фізичний і психічний стан на момент, що передує посяганням, а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують охорону волі, честі та гідності особи; 2) об'єктивна сторона полягає у: а) діянні – *завданні побоїв, мученні або інших насильницьких діях*; б) наслідках, що виявляються в *завданні сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання*; в) причинному зв'язку між указаним діянням і наслідками (отже, склад цього злочину є матеріальним); 3) суб'єктом є фізична осудна особа віком від 16-ти років (загальний суб'єкт); 4) суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом і *спеціальною метою* (примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або покарати його чи іншу особу за дії, учинені ним або іншою особою чи в учиненні яких його або іншу особу підозрюють, а також залякування чи дискримінація його чи інших осіб); 5) кваліфікуючими ознаками (ч. 2) є вчинення його: *а) повторно; б) за попередньою змовою групою осіб; в) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* [5, с. 74–75; 6, с. 307–312].

Національний законодавець присвятив відповідальності за катування окрему норму, яку розмістив досить вдало – у групі злочинів проти життя та здоров'я особи. Катування як загальнокримінальний злочин спрямований, передусім, на завдання шкоди здоров'ю, тобто стану повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки відсутності хвороб і фізичних дефектів [7]. Водночас, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду, катування за певних умов може бути визнано одночасно злочином проти людства та військовим злочином [8]. Однак, очевидно, що не всі елементи та ознаки складу катування у ч. 1 ст. 127 КК України повною мірою відповідають формулюванню цього злочину в ст. 1 Конвенції ООН проти катувань (зокрема, в частині визначення наслідків, діяння та мети цього злочину). У частині 2 статті 127 зазначено: “Ця стаття не завдає шкоди будь-якому міжнародному договору чи будь-якому національному законодавству, в яких є або можуть бути положення про більш широке застосування”. З огляду на зазначене, цілком прийнятним, на наш погляд, є підхід українського законодавця щодо визнання суб'єктом катування загального суб'єкта злочину (практика свідчить, що його досить часто вчиняють пересічні громадяни), проте законодавцю варто було б залишити у ч. 2 ст. 127 КК України вказівку на “службову особу з використанням свого службового становища”, інакше незастосування ч. 2 ст. 365 та ч. 2 ст. 373 КК України, де спеціально зазначено про умову “за відсутності ознак катування”, є проблемним, оскільки про службову особу (зокрема особу, яка провадить дізнання чи досудове слідство) в жодній з двох частин ст. 127 КК України не йдеться.

Негативною тенденцією є й одночасна вказівка на ознаки катування в інших, крім ст. 127 КК України, нормах, що створює колізії під час правозастосування. Зокрема, як й в ч. 1 ст. 127 КК України, про побої, інші насильницькі дії, фізичний біль, мету залякування йдеться у ст. 126 КК України, а про “мету залякування потерпілого або його родичів чи примус до певних дій” зазначено в ст. 122 КК України. Подекуди некоректно описано

наслідки катування (зокрема, для них двічі вжито прикметник “фізичний” щодо болю та страждань). Також є зауваження з приводу: а) кваліфікуючих ознак катування, перелік яких, як свідчить правозастосовна практика, можна розширити (цей злочин подеколи вчиняють щодо кількох потерпілих, неповнолітніх, малолітніх або осіб, які перебувають в уразливому стані, із застосуванням зброї, спеціальних засобів чи знарядь, або призводить до завдання потерпілому тяжких наслідків чи загибелі людини чи кількох людей тощо); б) широкі розбіжності між мінімальними та максимальними межами санкцій у виді позбавлення волі за катування.

У кримінальному законодавстві більшості іноземних держав нормативне визначення поняття “катування” або прямо відтворює зміст відповідних міжнародних конвенцій (КК Республіки Молдови), або самі кримінально-правові норми є бланкетними та відсилають дослідника до відповідних конвенцій (КК Австралії), або в них містяться специфічні визначення катування (наприклад: а) відповідальність за катування може наставати на підставі кількох норм (зокрема, КК Франції); б) вказівка на це діяння є: обставиною, що впливає на кваліфікацію та обтяжує покарання (зокрема, КК Азербайджанської Республіки); впливає на кваліфікацію окремих злочинів (зокрема, КК Іспанії); способом чи формою вчинення іншого злочину (зокрема мордування), даючи змогу розмежувати злочинні діяння (зокрема, КК Російської Федерації); передбачає окрему відповідальність за катування військовослужбовців чи військовополонених (зокрема, КК Республіки Польщі).

У контексті порівняльного пізнання варто вказати ще й на такі специфічні риси законодавчої регламентації катування в КК зарубіжних країн, зокрема:

1. *Об’єктом* катування, якщо йдеться про кримінальне законодавство держав СНД, переважно є суспільні відносини, що забезпечують охорону життя та здоров’я особи (зокрема, КК Російської Федерації), або ж здійснення правосуддя (КК Республіки Молдови), або ж ті й ті одночасно (КК Республіки Білорусі). У КК інших іноземних держав життя та здоров’я особи та власне особа також переважно є об’єктом катування (зокрема, у КК Австрії, КК Аргентини, КК Грузії, КК Туреччини), хоча може бути вказівка й на інші суспільні відносини (зокрема, сферу владних повноважень – КК Ірану; особисту свободу – КК Данії; психічну цілісність – КК Іспанії). У низці зарубіжних КК катування – це багатооб’єктний злочин (зокрема, за КК Польщі, він посягає одночасно на: а) мир, людство та військові відносини; б) свободу; в) правосуддя; за Пенітенціарним кодексом Естонії – на: а) людство та міжнародну безпеку; б) здоров’я особи). Подекуди катування належить до групи злочинів, якщо в назві фігурує вказівка на термін “тортури” (зокрема, гл. 113С розд. 18 Зведення законів США).

Якщо йдеться про катування, то серед ознак об’єкта варто, передусім, аналізувати не предмет, а потерпілого від катування. До категорії останнього іноземні законодавці відносять учасників кримінального судочинства (зокрема, КК Республіки Білорусі), або осіб, які перебувають під опікою (зокрема, КК ФРН), включаючи й членів сім’ї чи близьких родичів (зокрема, КК Південної Кореї), або неповнолітніх чи беззахисних осіб (КК Австрії), або будь-кого (зокрема, КК Швеції чи Іспанії).

2. *Об’єктивна сторона* катування здебільшого полягає в завданні фізичних та/або психічних страждань і/або болю (водночас, § 2340 Зведення законів США доповнює перераховане загрозою або призначенням, застосуванням психотропних речовин або іншими процедурами). Відповідно до КК низки держав СНД, ототожнюють з мордуванням (рос. “истязанием”). За КК РФ застосування катування під час мордування є кваліфікуючою ознакою останнього злочину (згідно з приміткою до ст. 117, катуванням у

цій статті та інших статтях цього Кодексу вважають “заподіяння фізичних чи моральних страждань з метою спонукання до дачі показань або інших дій, що суперечить волі людини, а також з метою покарання або в інших цілях”, однак таке визначення катування є досить вузьким). Такий самий підхід застосовують й інші законодавці (зокрема, КК Швеції чи КК Ірану). Однак, за КК Республіки Сан-Марино, катування – це “погане поводження” з людиною, а за КК Республіки Кореї – насильство та жорстокий учинок, жорстокість щодо іншої особи чи родича за прямою лінією, а також примус. Зовнішньою специфікою катування за КК Азербайджанської Республіки є те, що його ототожнюють з мордуванням (ст. 133) та, водночас, є кваліфікуючою ознакою примушування давати показання (ст. 293), за КК Республіки Казахстану, катування є кваліфікуючою ознакою мордування (ст. 107) і становить окремий склад злочину проти правосуддя та порядку виконання покарань (ст. 347-1). Для мордування (як форми існування катування) за Пенітенціарним кодексом Естонії обов’язковою ознакою є систематичність. Самі ж способи катування, з якими цей злочин поєднують, є різноманітними.

Загалом катування вчиняють шляхом застосування активних дій, однак, як зазначено в Конвенції ООН проти катувань і деяких національних КК, можлива й бездіяльність (наприклад, ст. 302 КК РФ вказує на дію чи бездіяльність під час учинення тортур посадовою особою, припускаючи можливу співучасть іншої особи, що діє з відома або за згодою посадової особи – слідчого, особи, яка провадить дізнання; “мовчазної згоди”). Склад катування переважно є матеріальним, якщо цей злочин не постає у виді погрози його вчинення (КК Грузії), його організації чи підбурювання до нього (КК Республіки Молдови) тощо. Абстрактно описують склад катування, зокрема, законодавці Данії, Голландії та Японії, КК Грузії зазначає як про мордування (ст. 126), так і про катування (ст. 144-1), погрозу катування (ст. 144-2) та принизливе й нелюдське поводження (ст. 144-3), тим самим ретельно регламентуючи вимоги міжнародного законодавства. На наш погляд, “ідеальною моделлю” для описання катування з об’єктивної сторони, що найповніше враховує вимоги Конвенції ООН проти катувань, не припускає вживання термінології, що є аналогічною до суміжних складів злочинів, не конкурує з об’єктивною стороною злочинів, що криміналізовані в інших розділах (главах) КК, є положення ч. 1 ст. 309-1 “Катування” КК Республіки Молдови.

3. *Суб’єктом* катування може бути як загальний (за КК Франції фізична осудна особа, яка досягла відповідного віку), так і спеціальний – відповідна службова особа (КК Киргизької Республіки, Зведення законів США), близький родич або член сім’ї (КК Китаю), особа, яка відповідає за потерпілого на підставі вимог закону (КК ФРН). Чимало іноземних законодавців створили норми КК, відповідно до яких суб’єктами катувань вважають тих, про кого безпосередньо йдеться в Конвенції ООН проти катувань (зокрема, державні посадові особи чи інші особи, які є офіційними, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди).

4. *Суб’єктивна сторона* катування характеризується умислом (прямим умислом) та спеціальною метою. Поряд з найбільш поширеними видами мети катування (зокрема, отримання відомостей, залякування, покарання, примус, дискримінація), подекуди зарубіжні законодавці вказують на специфічні її вияви (зокрема, примус до повернення боргу – КК Польщі). Іноді саме за метою катування (дискримінаційна чи інша) диференціюють різні склади цього злочину (у КК Австралії). Специфічна роль належить і мотиву посягання як основної чи кваліфікуючої ознаки катування (деякі національні КК наголошують на його явному соціальному підтексті під час учинення катування, зокрема, КК Голландії чи КК Грузії).

5. Каткування в КК іноземних держав досить часто має кваліфікуючі (наприклад, за КК Франції – щодо свідка, потерпілого чи цивільного позивача) та навіть *особливо кваліфікуючі ознаки* (наприклад, за КК Грузії – це вчинення катування організованою групою). До таких ознак катування, крім тих, про які безпосередньо зазначено в ч. 2 ст. 127 КК України, належать такі: учинення цього злочину щодо двох чи більше осіб, неповнолітнього, вагітної жінки, особи в безпорадному стані, адвоката чи представника закону, відповідною службовою чи посадовою особою, на замовлення, у зв'язку із захопленням заручників, завдання злочином тяжких (серйозних) тілесних ушкоджень або смерті особи, з використанням знарядь для тортур, тривалий характер посягання, учинення злочину організованою групою тощо.

6. *Покарання* за катування в національних КК є різним, а отже, його карають від штрафу (зокрема, КК Голландії або КК Данії) до довічного позбавлення волі (зокрема, Зведення законів США). Відповідно до Модельного КК для держав – учасниць СНД, покарання за катування має відповідати покаранню за злочин середньої тяжкості й тяжкий злочин. Одне з найсуворіших основних покарань за катування в європейському просторі встановлено в КК Франції (від п'ятнадцяти до тридцяти років кримінального ув'язнення). Серед додаткових покарань для тих, хто вчинив катування, КК зарубіжних країн передбачають: конфіскацію майна, позбавлення права обіймати певні посади (для посадових осіб), реституцію тощо. Крім цього, до винних застосовують заходи виправлення й безпеки. Кримінальне законодавство низки країн (зокрема, КК Туреччини) регламентує питання щодо заборони екстрадиції осіб, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що їх буде піддано катуванню в іншій державі. У примітках до статей можуть міститися роз'яснення (заохочувальні норми), відповідно до яких не визнають катуванням фізичні або психічні страждання, завдані внаслідок законних дій посадових осіб (зокрема, КК Республіки Казахстану) [9–12].

З огляду на зазначене, доходимо таких висновків:

1. Розміщення норми про відповідальність за катування у КК України серед злочинів, що посягають на життя та здоров'я особи, є виправданим, оскільки це підтверджено зарубіжним досвідом.

2. Ураховуючи вимоги міжнародного права та зарубіжний досвід, основний склад катування (ч. 1 ст. 127 КК України) пропонуємо визначити так: *“Катування, тобто умисне завдання сильного болю або страждання, фізичного чи морального, шляхом застосування насильства, з метою отримати від потерпілого або іншої особи відомості чи визнання, або покарати його чи іншу особу за дії, вчинені ним або іншою особою чи в учиненні яких його або іншу особу підозрюють, або залякати чи примусити його чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, а також з метою дискримінації будь-якого характеру”*. Така конструкція цього складу, на наше переконання, усуває низку суперечностей, зокрема, щодо чіткості, послідовності та відповідності формулювання діяння, наслідків і мети вчинення катування. При цьому Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ варто дати тлумачення щодо питань відповідальності за катування (також доцільно надати тлумачення категорії “катування” й Конституційному Суду України, оскільки його вжито в ст. 28 Основного Закону).

3. Потребують узгодження ознаки, що подібні до катування, у ст. 121, 122 та 126 КК України. Для повної відповідності ст. 1 Конвенції ООН проти катувань національному законодавцю слід обов'язково в ч. 2 ст. 127 КК України зробити вказівку на таку кваліфікуючу ознаку, як “службова особа з використанням свого службового становища”, що, з одного боку, підтверджує іноземний досвід, а з іншого – усуває колізію зі ст. 365 та

373 КК України. Крім того, варто розширити вказівку й на кваліфікуючі ознаки катування, про які зазначено в тексті статті, та криміналізувати особливо кваліфікуючі ознаки цього злочину (зокрема, коли йдеться про загибель людини (людей) або завдання тяжких наслідків). Також має бути уточнено спеціальний мотив, про який ідеться в ч. 2 ст. 127 КК України (пропонуємо назвати його так: “з мотивів соціальної, расової, національної чи релігійної нетерпимості або ворожнечі”).

4. Уважаємо за необхідне: а) заборонити застосування амністії чи умовно-дострокового звільнення для осіб, які вчинили катування; б) переглянути формулювання ст. 41 і 43 КК України, щоб виключити можливість звільнення від відповідальності за застосування катування; в) передбачити чітку судову процедуру екстрадиції осіб, які вчинили катування, як за міжнародний злочин; г) конструктивно визначити можливості стягнення шкоди з держави, якщо не було встановлено або визнано винними осіб, які застосовували катування; г) створити прозорі механізми для громадського контролю під час розслідування фактів катувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1984 р., ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР № 3484-ХІ від 26 січ. 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_085.
2. Телесніцький Г. Н. Кримінальна відповідальність за катування: міжнародний і національний досвід / Г. Н. Телесніцький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 6 (79). – С. 238–248.
3. Шавгалиев Р. М. Ответственность за побои и истязание по уголовному праву России и зарубежных стран : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шавгалиев Рустем Минзагитович. – Казань, 2011. – 205 с.
4. Кримінальний кодекс України : за станом на 1 берез. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.
5. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / [кол. авт. : Байлов А. В., Васильев О. А., Житний О. О. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Литвинов ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [7-ме вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
7. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения (принят Международной конференцией здравоохранения, Нью-Йорк, 19–22 июля 1946 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_599.
8. Римский статут Международного уголовного суда (Рим, 17 июля 1998 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
9. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : [учеб. пособие] / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М. : Изд. дом “Камерон”, 2004. – 528 с.
10. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : [моногр.] / Савченко А. В. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.
11. Телесніцький Г. Н. Забезпечення кримінальної відповідальності за катування: міжнародний і зарубіжний досвід / Г. Н. Телесніцький // Протиправна поведінка: погляд крізь призму юридичної науки : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – Ніжин : Вид. ПП Лисенко, 2012. – С. 164–166.
12. Ибраева А. Н. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с насилием должностных лиц (статья 347-1 Уголовного кодекса Республики Казахстан) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук :

спец. 12.00.08 “Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право” / А. Н. Ибраева. – Астана, 2008
[Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.sartraccc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Disser/ibraeva.htm.